

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ*

ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ
ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΕΡΟΝΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΣΥΜΗΣ
ΣΕ ΚΑΠΟΙΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΝΕΑ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ

Η Εύη μού είχε υποσχεθεί ότι το καλοκαίρι του 2011 θα ερχόταν οπωσδήποτε μαζί με μένα και τους φοιτητές του Πανεπιστημίου Κρήτης για να δει από κοντά τα όσα είχαμε βρει, καταγράψει και ταξινομήσει από το αρχείο της Δημογεροντίας και του Δήμου Σύμης. Είχε κι αυτή κάνει πριν από μας κάτι ανάλογο για την Κάλυμνο με τους δικούς της φοιτητές. Είναι τραγικό που αυτά που θα συζητούσα μαζί της τότε, παρουσιάζοντας τη δουλειά μας, και θα κέρδιζα από τις ερωτήσεις και τις γνώσεις της για τη ζωή στα νησιά του σφουγγαριού, αναγκάζομαι να τα σκιαγραφήσω εδώ για να τιμήσω τη μνήμη της.

Το «κακό» ξεκίνησε όταν ένας μεταπτυχιακός φοιτητής του Πανεπιστημίου Κρήτης διορίστηκε καθηγητής στο Γυμνάσιο Σύμης. Συνδέθηκε φιλικά με έναν άλλο καθηγητή που ήταν και πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Σύμης. Του έκανε την αναγκαία προπαγάνδα, του ανέφερε ότι ήδη είχαμε ταξινομήσει ή ταξινομούσαμε και αρχεία άλλων δήμων (της Ερμούπολης, της Τζιας, της Αμοργού). Η πρόσκληση του Δήμου Σύμης ήλθε γρήγορα: έναντι φαγητού και στέγης 10-15 άτομα θα ταξινομούσαν τα αρχεία του δήμου.

Χρειάστηκαν πέντε ετήσιες αποστολές (2006-2010), το πρώτο δεκαπενθήμερο του Σεπτεμβρίου η κάθε μία, για να πούμε ότι είχαμε ελέγξει το υλικό: πάνω από 300 κατάστιχα και πολλές δεκάδες χιλιάδες έγγραφα, που χρονολογούνται από τα τέλη του 18ου αιώνα ως τη δεκαετία του 1980. Πρώτη διαπίστωση ήταν ότι έχουμε αρχειακό υλικό που καλύπτει και τις ξένες κυριαρχίες (οθωμανική και ιταλική) και την περίοδο που η Σύμη μαζί με τα άλλα Δωδεκάνησα ενσωματώθηκαν στο ελληνικό κράτος. Επομένως, έχουμε την ευκαιρία να δούμε, και ενδεχομένως να συγκρίνουμε, πώς η δημογεροντία ή ο δήμος αργότερα διαχειρίζονται ή υπερασπίζονται τις υποθέσεις των συμπολιτών τους έναντι του πλαισίου και των καταναγκασμών που επιβάλλει η κάθε εξουσία. Ωστόσο, η

*Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

σημασία ενός δημοτικού αρχείου δεν έγκειται τόσο στο πώς οι τοπικοί άρχοντες ανταποκρίνονται στον ρόλο τους, όσο στο ότι στα έγγραφα του αρχείου τους αντανακλώνται σχεδόν όλες οι όψεις της κοινωνικής ζωής, επειδή με τη δημοτική αρχή διαπλέκονται πολλές από τις μικρές ή μεγάλες στιγμές της ζωής και της δράσης των ανθρώπων: γεννήσεις, γάμοι, θάνατοι, υγεία, εκπαίδευση, ποικίλες διενέξεις, οικονομικές δραστηριότητες, φιλανθρωπία, καθημερινότητα κ.λπ.

Αυτές ακριβώς τις πολλαπλές όψεις της κοινωνικής ζωής θελήσαμε να περάσουμε, όσο ήταν δυνατό, στα ταξινομητικά δελτία, τα οποία μηχανογραφήθηκαν, ώστε να είναι δυνατή όχι μόνο η αναζήτηση μεμονωμένων θεμάτων αλλά και η επιδίωξη συνολικότερων προσεγγίσεων.

Σαφώς μεγαλύτερο και πλουσιότερο είναι το αρχείο της οθωμανικής περιόδου, η οποία διήρκεσε μέχρι την άφιξη των Ιταλών το 1912. Σε αυτή την περίοδο, κυρίως από τα μέσα του 19ου αιώνα, τοποθετείται και η μεγάλη ανάπτυξη του νησιού. Το 1877 αναφέρονται 2.000 οικίες στο Χωριό, την εντός του νησιού έδρα της κοινότητας, και 200 οικίες στον Αιγιαλό, που προοδευτικά θα αποτελέσει το κέντρο της οικονομικής και πολιτιστικής ζωής. Οι κάτοικοι ανέρχονται τότε στους 11.000-12.000.¹ Κύρια απασχόληση: η ναυτιλία και κυρίως η σπογγαλιεία και η εμπορία των σπόγγων. Για να διερευνηθεί σε βάθος, με βάση το υλικό του αρχείου, η μεγάλη βαρύτητα που είχε η αλίευση και το εμπόριο των σπόγγων για την κοινωνία της Σύμης, διαθέτουμε έναν σίγουρο μεθοδολογικό οδηγό: το πώς η Εύη ερμήνευσε το αντίστοιχο φαινόμενο στην Κάλυμνο. Με μεγάλη συγκίνηση θυμούνται όσοι βρέθηκαν στα γραφεία της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού την Τετάρτη 4 Μαΐου 2011 την τελευταία δημόσια ομιλία της Εύης με τίτλο «Σπογγαλιευτική δραστηριότητα και κοινωνική συγκρότηση στο νησί της Καλύμνου, 19ος-20ός αιώνες».² Έχουμε και στη Σύμη την εισροή πλούτου που συγκεντρώνεται κυρίως σε λίγες κοινωνικές ομάδες, ενώ οι περισσότεροι, οι «εργάτες της θάλασσας», παρά τις κάποιες οικονομικές ευκαιρίες, δεν ξεφεύγουν από τη μοίρα του απλού εργαζομένου. Η εισαγωγή και, παρά τις αντιδράσεις, η καθιέρωση του καταδυτικού σκαφάνδρου, θα αναπροσδιορίσει τις εργα-

1. Βλ. Μιχαήλ Σ. Γρηγορόπουλος, *Η νήσος Σύμη. Πραγματεία υπό γεωγραφικήν, ιστορικήν και στατιστικήν έποψιν. Μετά εικονογραφιών και των επικρατεστέρων εθίμων ος προσετέθησαν βραχεία τινά περί προλήψεων και της διαλέκτου των Συμαίων*, [δ' έκδοση], Αθήνα 1880, σ. 42 (α' έκδοση: 1875). Επειδή προβαίνω μόνο σε κάποιες υποθέσεις με βάση το αρχαιολογικό υλικό που ταξινομήθηκε, δεν παραπέμπω σε μελέτες που ήδη έχουν γραφεί για διάφορες όψεις της ιστορίας της Σύμης. Πολλές στηρίζονται στον Κώδικα 26 του Ιστορικού Αρχείου Δωδεκανήσου (τώρα Γ.Α.Κ. – Αρχεία Δωδεκανήσου), στον οποίο περιέχονται έγγραφα της Δημογεροντίας Σύμης. Βλ. πολλές από τις μελέτες αυτές στα περιοδικά *Συμαϊκά* και *Δωδεκανησιακά Χρονικά*.

2. Δημοσιεύτηκε με τον ίδιο τίτλο στο περιοδικό της Ε.Μ.Ν.Ε. *Μνήμων* 31 (2010) 247-266.

σιακές σχέσεις, θα εκλογικεύσει τη σπογγαλιεία προσδίδοντάς της μορφή οργανωμένης επιχείρησης, θα διαμορφώσει νέες οικονομικές και κοινωνικές πραγματικότητες στο νησί, που θα αποτυπωθούν και στον δομημένο χώρο και σε εκφράσεις πολιτισμού. Η εκλογίκευση όμως αυτή που θα στοχεύει στη μεγιστοποίηση του κέρδους, θα αυξήσει κατακόρυφα τα εργατικά ατυχήματα, τους θανάτους δηλαδή και τις παραλυσίες. Η Εύη μάς υπέδειξε να διερευνήσουμε και πώς η λαϊκή κουλτούρα ερμήνευσε αυτή την εκατόμβη, προβάλλοντας τον «περήφανο δύτη-ήρωα» και τη δυστυχημένη «γυναίκα και μάνα», αποσιωπώντας τις ενδοκοινοτικές και κοινωνικές διαφορές και συγκρούσεις.³

Η σπογγαλιεία και οι ποικίλες λειτουργίες και σχέσεις που συνδέονται με αυτήν, είναι φυσικό να διατρέχουν πολλά τεκμήρια του Δημοτικού Αρχείου της Σύμης: πιστοποιητικά ναυπήγησης-ιδιοκτησίας σπογγαλιευτικών πλοίων που κατασκευάζονταν στο τοπικό ναυπηγείο,⁴ πιστοποιητικά που καθορίζουν την κατανομή αρμοδιοτήτων και αμοιβών του κυβερνήτη ή του ιδιοκτήτη ή του επιχειρηματία του σκάφους και των δυτών, επίλυση διαφορών μεταξύ τους και κυρίως πρόσοδοι της δημογεροντίας από τα λιμενικά τέλη στην εισαγωγή και εξαγωγή των σπόγγων. Αυτές οι πρόσοδοι, σε συνδυασμό με τις εισφορές που υποχρεούνταν να καταβάλλουν στο κοινό Ταμείο οι κάτοικοι ανάλογα με την οικονομική τους επιφάνεια, επέτρεπαν στη δημογεροντία να ασκεί κοινωνική πολιτική για το σύνολο της κοινότητας: ίδρυση, λειτουργία και συντήρηση δημοτικών σχολείων (δύο Αρρένων και δύο Θηλέων) και ενός εξατάξιου μικτού Γυμνασίου, επιλογή και μισθοδοσία δασκάλων, υποτροφίες και βοηθήματα σε μαθητές, υποτροφίες σε νέους για να σπουδάσουν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Όλα αυτά επέτρεπαν στον τοπικό ιστοριογράφο να επαίρεται ότι το 1877 μόνο το 20% του πληθυσμού δεν γνώριζε γράμματα.⁵ Παράλληλα, με δημοτικούς πόρους λειτουργούσε δημοτικό ιατρείο με επιστήμονες ιατρούς, πλήρως εξοπλισμένο δημοτικό φαρμακείο με παραγγελίες φαρμάκων από το εξωτερικό, ενώ υπήρχε και ιατρική ετοιμότητα για λήψη μέτρων προστασίας

3. Στο ίδιο.

4. Βλ. ενδεικτικά ένα από αυτά:

Η Δημορχία της Νήσου Σύμης

Λαβούσα τας αναγκαίας πληροφορίας περί του πλοίου (Σκάφης) όντος πηχών επτά αρ. 7 πιστοποιεί ότι εναυπηγήθη εις το ενταύθα Ναυπηγείον του λιμένος μας υπό Ναυπηγού Ιωάννου Ζαχαρίου δι' εξόδων του ιδίου όθεν ως νόμιμος αυτού ιδιοκτησία θέλει το εξουσιάζει καθ' όλην την έκτασιν.

Εις ένδειξιν δέδοται προς αυτόν το παρόν ενσφράγιστον.

Εν Σύμη, την 7 Μαΐου 1859

Οι Δήμαρχοι Ιω. Γιανναράς, Δημήτριος Ζάγουρας, ο Γραμ. Μιχαήλ Πετρίδης [τίθεται η σφραγίδα της Δημορχίας]

Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας – Δήμου Σύμης / Έγγραφα 1859B.

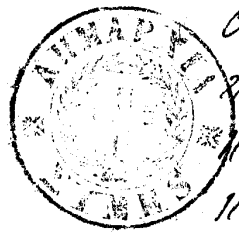
5. Γρηγορόπουλος, *Η νήσος Σύμη*, ό.π., σ. 38.

Η Διομερχία Γης Κόσου Σύμης

Λαβούσα θαύ αναγκάται σφραγισμένη πρὸς
τοῦ σφοῖα/ξυαφύ/αῖος παχῶν ἐσθ' ἄφ' ἡ
πιζασοῖ ἔσθ' ἐκαστοχάδα κτ' ἡ ἐκαστὰ
Παυσαφύων ἐκ' ἀφ' ἡμῶν μαρ' ὑδὸ Κανωπαῖ
Γραίνου Σεχαρὶ δ' ἐξόδων ἐσθ' ἰσθ' ἰσθ'
ἔθεν ἢ νόμιμος αὐτὸ ἰσομελοτα δέχου
τὸ ἐξοσιᾶμε ἀπ' ἔξου ἰσθ' ἔαλαου
κτ' ἐκαστὸν δέδοται ἄφ' ἡ αὐτὸν ἔσθ'
ἐσθ' ἐκαστὸν ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ'
ἐκ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ'
ἐκ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ'

ἐκ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ'
ἐκ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ'

ὁ Διομερχία
ἐκ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ'
ἐκ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ'
ἐκ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ' ἔσθ'

Εικ. 1: Πιστοποιητικό ναυπήγησης πλοίου, 7.5.1859 (βλ. υποσ. 4).

από επιδημίες· διάσπαρτα είναι και τα έγγραφα που αναφέρονται στην άσκηση φιλανθρωπίας υπέρ των αδυνάτων και των αναξιοπαθούντων.

Η οικονομική αυτή δυνατότητα της δημογεροντίας θα περιοριστεί σταδιακά, όταν από το 1869 η Οθωμανική Αυτοκρατορία, εφαρμόζοντας σε όλη την επικράτειά της τις μεταρρυθμίσεις της, θα καταργήσει τα ως τότε χορηγηθέντα προνόμια και θα αναγκάσει και τους κατοίκους της Σύμης να πληρώνουν φόρο στα εισαγόμενα και εξαγόμενα προϊόντα για κάθε πλοιάριο. Θα εγκαταστήσει, μάλιστα, και καϊμακάμη στο νησί. Οι αντιδράσεις των Συμιακών (Συμαίων) και των κατοίκων των άλλων σπογγαλιευτικών νησιών θα είναι μεγάλες: θα επικαλεστούν τα φερμάνια των σουλτάνων που τους είχαν απαλλάξει από τους φόρους, θα στείλουν αντιπροσωπίες στην Κωνσταντινούπολη για να εξασφαλίσουν κατοχύρωση των προνομίων, θα εμπλέξουν ξένους πρεσβευτές και προξένους.⁶ Το θέμα των προνομίων και η υπεράσπισή τους αποτελεί μείζον θέμα για το νησί στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα και η βαρύτητά του αποτυπώνεται και στο αρχείο.

Πάμπολλα είναι τα έγγραφα που αφορούν στις σχέσεις της δημογεροντίας με τις οθωμανικές αρχές που εδρεύουν στη Ρόδο: η καταβολή του κατ' αποκοπήν ετήσιου φόρου, θέματα ασφάλειας, ρυθμίσεις οικονομικών, κυρίως, διαφορών ή διενέξεων που η μεσολαβητική προσπάθεια των δημογερόντων δεν επαρκούσε για την επίλυσή τους, μέτρα που κατά καιρούς η οθωμανική διοίκηση έπαιρνε κατά των υπηκόων του ελληνικού κράτους.⁷ Θα ήταν λάθος να δούμε το δημοτικό αρχείο από την πλευρά μόνο των χριστιανών υπηκόων και να μην αντλήσουμε πολύτιμες πληροφορίες για τη λειτουργία του οθωμανικού διοικητικού συστήματος, ιδιαίτερα στη μεταβατική περίοδο του Τανζιμάτ. Η παράθεση αμέσως μετά την οθωμανική γραφή της ελληνικής μετάφρασης στις αποστέλλόμενες οδηγίες ή διαταγές του Οθωμανού πασά, που είναι πάρα πολλές, επιτρέπει ευκολότερη αντίληψη της οθωμανικής διοικητικής γραφειοκρατίας και του νέου πνεύματος που επιχειρείται να καθορίσει τις σχέσεις κυριάρχου και κυριαρχουμένων.

Μερικά χαρακτηριστικά άμεσης δημοκρατίας είναι κι εδώ παρόντα στον τρόπο εκλογής και λειτουργίας της δημογεροντίας. Οι γενικές συνελεύσεις των κατοίκων είναι το κυρίαρχο σώμα και δεν αποφασίζουν μόνο ποιοι θα είναι κάθε χρόνο οι δημογέροντες, ποιοι οι δάσκαλοι, οι

6. Για τα προνόμια των Συμιακών και την κατάργησή τους βλ. Γρηγορόπουλος, *Η νήσος Σύμη*, ό.π., σ. 18-30.

7. Βλ. ενδεικτικά: Ισμαήλ Βαχίτ Πασάς (βαλής του Αυτοκρατορικού Αρχιελάγου) προς μουδέρη και δημαρχοσυμβούλους της νήσου Σύμης, Ρόδος, 6 Απρ. 1854: εντός 15 ημερών να αναχωρήσουν όσοι Έλληνες είναι υπήκοοι του ελληνικού κράτους, να παραμείνουν όσοι με εγγυήσεις δηλώσουν ότι θα είναι πιστοί υπήκοοι της Αυτοκρατορίας. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας – Δήμου Σύμης / Έγγραφα 1854.

γιατροί και οι εκκλησιαστικοί επίτροποι, αλλά οι ίδιοι θα δώσουν σε έκτακτη συνέλευση τη συγκατάθεσή τους για μείζονα θέματα που αιφνιδίως προέκυψαν.

Η κοινότητα συμμετέχει στη διεύθυνση ναών και μονών, και δεν λείπουν οι συγκρούσεις με τον μητροπολίτη Ρόδου, όταν εκείνος θέλει να αυξήσει τα δασύματα σε χαλεπούς καιρούς, ή με τον Πανορμίτη, το πλούσιο αυτό μοναστήρι, πανορθόδοξο κέντρο θρησκευτικού προσκυνήματος. Ο Πανορμίτης το 1877 διέθετε 100 ευρύχωρα δωμάτια για τους προσκυνητές και στα κτήματά του απασχολούνταν 150 εργάτες.⁸

Το πιο ενδιαφέρον πάντως, κατά τη γνώμη μου, είναι ένας πλήθος μαρτυριών που μας επιτρέπουν να αναπαραστήσουμε την καθημερινότητα των ανθρώπων: υβριστικές και άλλες διενέξεις, οδυνηρή βίωση του θανάτου αλλά και έκρηξη χαράς με τις γεννήσεις και τους γάμους, τα παιχνίδια του έρωτα, οι μοιχαλίδες αλλά και συζυγικές σχέσεις που καταλήγουν σε ξυλοδαρμό, οι αντιδράσεις από το άνοιγμα μιας διαθήκης, η σύνταξη ενός προικοσυμφώνου, η σύσταση μιας εταιρείας, η απογραφή μιας περιουσίας, ο πλειστηριασμός της περιουσίας ενός πτωχεύσαντος, παιχνίδια στα καφενεία, γιορτές εθνικές και θρησκευτικές, τα γλέντια με αφορμή τα κέρδη από ένα σπογγαλιευτικό ταξίδι, ο φόβος της ασθένειας και της επιδημίας, ο φόβος του Θεού και πώς αυτός υποδαυλίζεται. Οι μαρτυρίες αυτές φθάνουν ως τα πιο πρόσφατα χρόνια: οι κάτοικοι ζητούν την επέμβαση του δήμου για να απομακρυνθούν οι γυμνιστές από τις παραλίες.

Η φορολογική εξομοίωση με την υπόλοιπη Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και οι αλλαγές που θα προκαλέσει η χρήση –με τη μορφή επιχειρήσης– του σκαφάνδρου στη σπογγαλιεία, οι δομικές επίσης αλλαγές στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου οδηγούν σταδιακά το νησί σε οικονομική κρίση η οποία θα κορυφωθεί με το νέο πλαίσιο που θα επιβάλουν οι Ιταλοί από το 1912 και μετά. Ο πληθυσμός μειώνεται, παρατηρείται φυγή προς την Αίγυπτο, την Ελλάδα, τη Μικρά Ασία, αργότερα προς τις ΗΠΑ, όπου θα συγκροτηθούν συμαϊκές αδελφότητες και θα ενταχθούν στις ευρύτερες κοινότητες των Δωδεκανησίων.

Επί Ιταλοκρατίας (1912-1943) η αυτονομία της Δημογεροντίας, του Δήμου Σύμης πλέον, θα περιοριστεί δραστικά. Τα περισσότερα όργανα της κοινότητας διορίζονται πλέον, δεν εκλέγονται. Για τα μείζονα, αλλά πολλές φορές και για τα ελάσσονα, αποφασίζουν Ιταλοί ή πιστά όργανά τους. Τα έσοδα του δήμου θα είναι τόσο λίγα, ώστε με δυσκολία θα πληρώνει, καθυστερημένα τις περισσότερες φορές, τους δασκάλους, που πολλές φορές αδυνατούν να ζήσουν στοιχειωδώς τις οικογένειές τους. Οι εκκλήσεις για βοήθεια είναι συνεχείς προς τον πλούσιο Πανορμίτη και

8. Γρηγορόπουλος, *Η νήσος Σύμη*, ό.π., σ. 34-36.

τις συμμαϊκές αδελφότητες του εξωτερικού. Τα ιταλικά θα καταλάβουν βασική θέση στην εκπαίδευση, στον καθολικισμό θα επιτραπεί ελεύθερη δράση και γενικά με το ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο το οποίο θα επιβάλουν οι εκπρόσωποι του ιταλικού φασισμού στα Δωδεκάνησα, θα διαμορφωθούν συνθήκες που για τους περισσότερους θα είναι καταναγκαστικές και καταπιεστικές.

Το ιταλικό κομμάτι του αρχείου είναι το λιγότερο πλούσιο. Διασώζει πάντως, πέραν των παραπάνω που ανέφερα, και το πώς οι Ιταλοί οργάνωσαν γραφειοκρατικά τις κτήσεις τους, πώς κατέγραφαν ανθρώπους και αγαθά, επομένως κάποια τεκμήρια είναι πολύτιμα για τη βαθύτερη γνώση των κατοίκων και των περιουσιών τους.

Η δεκαετία του 1940 ήταν κι εδώ κρίσιμη. Τους Ιταλούς το 1943 διαδέχθηκαν για λίγο οι Βρετανοί το 1944, για να καταληφθεί στη συνέχεια το νησί από τους Γερμανούς ως την παράδοση όλων των Δωδεκανήσων στους συμμάχους, τον Μάιο του 1945. Η υπογραφή της παράδοσης των Γερμανών έγινε στη Σύμη.

Χωριστή αρχειακή μονάδα αποτέλεσαν όσα έγγραφα και κατάστιχα αντιστοιχούν στις λειτουργίες του Δήμου Σύμης από την ενσωμάτωση του νησιού, μαζί με τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα, στο ελληνικό κράτος. Εδώ ανιχνεύεται η προσπάθεια των τοπικών αρχόντων αλλά και όλων των κατοίκων να αποκτήσουν τον βηματισμό του νέου κρατικού πλαισίου σε μια δύσκολη από κάθε άποψη περίοδο που σημαδεύεται από τη ρήξη του εμφυλίου πολέμου και τη μεταπολεμική καχεξία. Η οικονομική αυτή δυσπραγία και το μετεμφυλιακό πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο βαρύνουν και τους Συμιακούς στις δεκαετίες του 1950 και 1960. Μια άλλη προοπτική θα ανοιχθεί, κυρίως από τη δεκαετία του 1990, με την ένταξη της Σύμης στους προσφιλείς τουριστικούς προορισμούς, με σημαντική συμμετοχή εκδρομέων από την παρακείμενη Τουρκία.

Τα όσα σχιαγράφησα αποτελούν επισημάνσεις για τον πλούτο του αρχειακού υλικού που ταξινομήθηκε. Και νομίζω ότι φάνηκε ότι μπορούμε πλέον με γενναιότερα ερωτήματα να ξεφύγουμε από μια ελληνοκεντρική προσέγγιση της ιστορίας του νησιού, όπου κάθε αντίδραση στον ξένο κυρίαρχο, ακόμη και η άρνηση πληρωμής φόρων με την επίκληση απαλλαγών που πρόσφερε ο σουλτάνος για τη χωρίς αντίσταση υποταγή στην κυριαρχία του, θεωρείται εθνική αντιστασιακή πράξη. Και όπου κάθε εσωτερική διαφοροποίηση και σύγκρουση, χαρακτηριστικό κάθε κοινωνίας, παρασιωπάται για να εξαρθεί μόνον η εθνική σύμπνοια στην υπεράσπιση της θρησκευτικής και εθνικής ιδιαιτερότητας.

Ακόμη πιο σημαντικό είναι ότι έχουμε τη δυνατότητα, λόγω της χρονικής ευρύτητας του υλικού (τουλάχιστον δύο αιώνες) να παρακολουθήσουμε κοινωνικά φαινόμενα στη διαχρονία και να αναζητήσουμε κανονι-

κότητες και ανατροπές. Μπορούμε, επίσης, να στοχεύσουμε σε μια προσέγγιση που θα επιδιώκει να συλλάβει τον γενικότερο παλμό της συμαϊκής κοινωνίας και να μη σταθεί μόνο σε μερικές από τις εκφράσεις της.

Πώς θα γίνουν όλα αυτά; Ένα πρώτο βήμα έχει γίνει. Ο Δήμος Σύμης έδωσε υποτροφία σε έναν υποψήφιο διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, γνώστη και της παλαιάς τουρκικής γραφής, για να συντάξει μια ευρεία μελέτη σχετικά με την ιστορία της Σύμης υπό την οθωμανική εξουσία. Επί πλέον, το γεγονός ότι προλάβαμε όχι μόνο να παρουσιάσουμε στους κατοίκους της Σύμης τον πλούτο των ιστορικών μαρτυριών που αναδείχθηκαν με την ταξινομική μας δουλειά, αλλά και συγχρόνως να εγκαταστήσουμε το αρχειακό υλικό στο ανακαινισθέν Αναγνωστήριο «Αίγλη»,⁹ ένα ωραίο και ευρύ κτήριο στο κέντρο του λιμανιού, που λειτουργούσε από τον 19ο αιώνα ως βιβλιοθήκη και αναγνωστήριο εφημερίδων, δημιουργεί τις προϋποθέσεις να καταστεί το αρχείο μαζί με την υπάρχουσα εκεί βιβλιοθήκη παλαιών εντύπων πόλος έλξης για νέες μελέτες,¹⁰ από ντόπιους και μη, και κέντρο πολιτισμού και αυτογνωσίας. Να μη γίνει το αρχείο ένα κλειστό μουσείο εγγράφων και καταστάχων, που θα ανοίγει για λίγο, όταν κάποιος ερευνητής θα επισκέπτεται το νησί.

Η επελθούσα κρίση ανέτρεψε απότομα και άλλες σχέψεις. Ας μη μείνουμε όμως με την πίκρα της διάψευσης αλλά με την ελπίδα κάποιας ανάτασης. Αισιοδοξία που θα ταίριαζε και με το αφοπλιστικό χαμόγελο της Εύης.

9. Βλ. στο Παράρτημα 1 τεκμήρια του αρχείου που εκτέθηκαν κατά την παρουσίαση του αρχειακού υλικού στα εγκαίνια του Αναγνωστηρίου στις 10 Σεπτεμβρίου 2010.

10. Βλ. στα Παραρτήματα 2-4 τις σύντομες μελέτες που συνέταξαν, με βάση το υλικό του αρχείου που ταξινομήθηκε, τρία από τα μέλη, μεταπτυχιακοί φοιτητές, της ταξινόμικής ομάδας. Τις είχαν, σε μια πρώτη μορφή, προφορικά σκιαγραφήσει –το ίδιο έκαναν για παρόμοια θέματα άλλοι επτά συνάδελφοί τους– κατά την παρουσίαση του αρχείου στα εγκαίνια του Αναγνωστηρίου «Αίγλη».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Κατάλογος τεκμηρίων από το Αρχείο Δημογεροντίας – Δήμου Σύμης, τα οποία εκτέθηκαν στο ανακαινισθέν Αναγνωστήριο «Αίγλη» κατά τα εγκαίνιά του (10 Σεπτεμβρίου 2010)

Προθήκη Α΄

1. Φιρμάνι του σουλτάνου Αχμέτ Γ΄, Δεκέμβριος 1729 (έτος Εγείρας 1142).
2. Απόσπασμα (αντίγραφο) από το συνοπτικό φορολογικό κατάστιχο του 1530, στο οποίο καταγράφεται ο πληθυσμός της Σύμης και η φορολογική υποχρέωση του νησιού προς την οθωμανική διοίκηση. Η Σύμη (Sombeki) είχε 76 νοικοκυριά (hane) και 6 χήρες (bive) και έδινε φόρο 3.425 άσπρων.
3. Βενιαμίν Λεσβίου, *Φυσική*, τόμος Β΄, χειρόγραφο.¹
4. Χρεωστική ομολογία, 12.11.1813.
5. Ο σουλτάνος εσυγχώρησε όσα «κουσουρία» έκαναν ώς τότε οι Ρωμιοί. Να σταλούν δύο αντιπρόσωποι της Σύμης στη Ρόδο, για να πληροφορηθούν το περιεχόμενο του σχετικού φιρμανιού, 14.7.1830.
6. Οι δημογέροντες και λοιποί κάτοικοι της Σύμης παραπονούνται στους Ύδραίους και σε άλλους ηγετικούς παράγοντες της Ελληνικής Επανάστασης ότι Κάσιοι και άλλοι επαναστάτες λεηλατούν και φορολογούν το νησί τους.
7. Βεβαίωση καταβολής στις οθωμανικές αρχές της πρώτης δόσης του φόρου που αναλογεί στη Σύμη, 28.5.1843.
8. Απόφαση Γενικής Συνέλευσης Συμαίων: απαγορεύεται η κατοχή εθνικής γης και η οικοδόμηση σ' αυτήν. Κατεδάφιση αυθαιρέτων και απόφαση να φορολογηθούν τα μαγαζιά, 4.10.1858.
9. «Πλειστηριασμός της ετησίας εκμισθώσεως των φιλανθρωπικών δικαιωμάτων των διαφόρων εμπορευμάτων», 23.3.1905.
10. Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης Συμαίων για τον ορισμό κοινοτικών συμβούλων, 3.5.1860.
11. Ύστερα από απόφαση της Γενικής Συνέλευσης Συμαίων, η κοινότητα Σύμης εκδίδει δάνειο 60.000 χρυσών φράγκων, διαιρεμένο σε 300 ομολογίες, με εγγύηση τα φιλανθρωπικά δικαιώματα επί των εισαγομένων εμπορευμάτων, 1892.

1. Τα έντυπα που εκτέθηκαν προέρχονται από την πλούσια βιβλιοθήκη του Αναγνωστηρίου «Αίγλη».

Προθήκη Β'

1. Εγγυητικό κυβερνητών σπογγαλιευτικών πλοιαρίων για τη συμπεριφορά των ίδιων και των πληρωμάτων τους, 10.9.1866.
- 2-3. Φωτογραφίες πινάκων του Ιωάννη Καραμπάτη, που παριστούν παραδοσιακές στολές της Σύμης, 1969.
4. Σχετικά με αποζημίωση για θραυσθείσα σπογγαλιευτική μηχανή, 25.1.1868.
5. Με ποιο τρόπο θα κατανέμεται η αμοιβή στο πλήρωμα σπογγαλιευτικού, 4.4.1862.
6. *Ηλιοδώρου Αιθιοπικής Ιστορίας βιβλία δέκα*, Βασιλεία 1534.
7. Προβλήματα στην αναχώρηση βρικού για σπογγαλιεία: караβοκύρης δυστροπεί να επιβιβαστεί με το πλοιάριό του, 25.5.1859.
8. Σημείωση εξόδων για το ταξίδι από Σύμη, μέσω Σμύρνης, στο Τσανάκκαλε και επιστροφή, 4.9.1867.
9. Καταγγελία για τη χρήση σπογγαλιευτικών μηχανών, παρά την απαγόρευσή τους, 17.11.1905.
10. Αντίγραφο υπομνήματος προς τον σουλτάνο των πληρεξουσίων Σύμης και Καλύμνου σχετικά με τα προβλήματα σπογγαλιείας, 27.2.1870.
- 11α-β. Πιστοποιητικά ναυπήγησης πλοίων, 7.5.1859 και 12.5.1859.
12. Η Δημογεροντία Καλύμνου καλεί τη Δημογεροντία Σύμης να αποστείλει αντίγραφα των φερμανιών για να αντικρουστεί η αναίρεση των προνομίων, 4.6.1888.
13. Συμφωνητικό για την κατασκευή «συντροφικώς» πλοίου που θα ναυπηγηθεί στη Σύμη, 11.8.1857.
14. Προσωπογραφία του Γεωργίου Κυριοπώλου, ο οποίος δώρησε με διαθήκη (1909) στη Σύμη μία οικία στο Βλαδιβοστόκ της Ρωσίας (carte de visite).
15. Επιστολές του ηγούμενου Ν. Φιλαδέλφου προς τη Δημαρχία Σύμης σχετικά με το περιεχόμενο των μεταρρυθμίσεων του 1867. Ο Φιλάδελφος στάλθηκε στη Ρόδο για να βολιδοσκοπήσει Οθωμανούς, κυρίως, αξιωματούχους για τις μεταρρυθμίσεις αυτές, 30.8.1867, 17.9.1867, 21.9.1867, 22.9.1867, 26.9.1867 (συνομιλία με Άγγλο υποπρόξενο, Οθωμανό διοικητή), 3.10.1867 (συνομιλία με τον νέο διοικητή Αχμέτ που προσπαθεί να καθησυχάσει τους Συμαίους για τα μέτρα που θα ληφθούν· βλ. τι συνιστά ο ηγούμενος στους δημάρχους να πράξουν).

Προθήκη Γ'

1. Συμαϊκή Αδελφότης Καΐρου-Περιχώρων: ενίσχυση Γυμνασίου Σύμης, βοήθημα σε πτωχούς, 24.3.1933.
2. Συμφωνητικό κατοίκων Σύμης και ιατρού, όπου αναγράφονται οι υποχρεώσεις του, 1.3.1837.

3. Παραγγελίες δημοτικού φαρμακείου Σύμης στην Pharmacie Centrale de France, 12.3.1888.
4. Συμφωνητικό για την πρόσληψη του σχολάρχη Νικάνδρου Φιλαδέλφου στο Γυμνάσιο, 19.4.1843.
5. Πρόγραμμα εξετάσεων στα ιταλικά και σε άλλα μαθήματα, 26.5.1933.
6. Φωτογραφία Αντωνίου Πάχου, Σύμη, Απρίλιος 1966.
7. Ο ηγούμενος του Πανοριμίτη Μακάριος δηλώνει στους δημάρχους Σύμης ότι η μονή αδυνατεί να καταβάλει την ετήσια εισφορά της για την πληρωμή των ιατρών και δασκάλων της κοινότητας, 1.10.1865.
8. Πρόσκληση στην τελετή αποκαλυπτηρίων αναμνηστικής πλάκας με την ευκαιρία της πρώτης επετείου παράδοσης των Δωδεκανήσων στους Συμμάχους, 8.5.1946.
9. Αντίδραση ηγουμένου του Πανοριμίτη στην απαίτηση του μητροπολίτη Ρόδου να λαμβάνει κατ' έτος 6.000 γρ. (3.000 από τους ιερείς Σύμης και 3.000 από τον Πανοριμίτη), 18.10.1868.
10. Άδεια ασκήσεως επαγγέλματος, 31.12.1942.
11. Δοξολογία προς τιμήν της δεκαετηρίδος του Ιταλού Κυβερνήτη των Δωδεκανήσων, 18.2.1933.
12. Δελτίο Πανελληνίου Εράνου υπέρ της ναυαρχίδος Κωνσταντίνου Βασιλέως, 5.1.1914.
12. Φόρος ακίνητης περιουσίας, 1939.

Προθήκη Γ'.1

1. Θύματα πολέμου (1941-1944), χ.χ.
2. Επιμνημόσυνη δέηση για τον θάνατο του Γεωργίου Β', 5.4.1947.
- 3α-γ. Πρόταση για πιθανή ίδρυση ταπητουργείου στη Σύμη (24.12.1951) και ονομαστική κατάσταση κορασίδων που εκπαιδεύτηκαν στην υφαντική, 14.5.1953. Σχετικές φωτογραφίες.
4. Καταγγελία ενήλικων εργατριών επεξεργασίας σπόγγων προς τον Επόπτη Εργασίας Ρόδου ότι οι σπογγέμποροι χρησιμοποιούν μόνον εργάτριες κάτω των 17 ετών για να πληρώνουν μικρότερο μεροκάματο, 22.11.1956.
5. *Εγχειρίδιον μεταφυσικο-διαλεκτικόν ή Επιτομή ακριβεστάτη του Δείγματος του κυρίου Λοκκίου Περί της ανθρωπίνης διανοίας...*, Βενετία, Παρά τω Νικολάω Γλυκεί..., 1796.
6. Επιτροπή διερεύνησης για Συμαίο που πέθανε στο Νταχάου, 12.7.1955 και σχετική φωτογραφία.
7. Κατάλογος απόρων Δωδεκανήσου κατά κοινότητα και ανά κατηγορία, 25.2.1955.
8. Εξοφλητικό: τραυματισθείς βεβαιώνει ότι αποζημιώθηκε από τον τραυματίσαντα, 18.3.1868.

- 9α-γ. Να αποσταλεί στη Ρόδο αυτός που ξυλοκόπησε («κατεθανάτωσαν από το ξύλον») γυναίκα (9.9.1843). Νέα εντολή για αποστολή, 15.10.1843. Ο δράστης υποχρεώνεται να αποζημιώσει την παθούσα με 800 γρόσια και να πληρώσει όλα τα έξοδα του θεράποντος ιατρού και τα σχετικά φάρμακα, 8.12.1843.
- 10α-γ. Αναγνωστήριον «Η Αίγλη»: σύντομο ιστορικό, οι μεγάλες απώλειες κατά τη διάρκεια της Κατοχής, τι διασώθηκε και η ανάγκη επισκευής του Αναγνωστηρίου, 12.7.1948. Φωτογραφίες εκδηλώσεων στην «Αίγλη», δεκαετία 1960.
11. Πρακτικό με το οποίο παραδόθηκαν τα ευρεθέντα στη Δημαρχία Σύμης ιστορικά έγγραφα, για να κατατεθούν, με εντολή του στρατιωτικού διοικητή Δωδεκανήσου, στο Ιστορικό Αρχείο Ρόδου, 31.1.1948.
12. Γολδσμίθ, *Επιτομή της Ελληνικής Ιστορίας*, μετάφραση Α. Ι. Ρίζος Ραγκαβής, Αθήνα 1840.
13. Ενέργειες της Δημαρχίας Σύμης για την προστασία των συμφερόντων του Πανορμίτη, 26.3.1862.
14. Οι κτίστες της Σύμης ζητούν να μη χρησιμοποιηθούν κτίστες της Καρπάθου στην κατασκευή του κωδωνοστασίου του Πανορμίτη, 28.5.1889.
15. *Αλληλοβοηθητικόν και Αγαθοεργόν Σωματείον των εν Αμερική Συμαίων ο «Νηρέυς»*: αποστολή 100 δολαρίων για φιλανθρωπικούς σκοπούς, 7.10.1933.

Επί πλέον εκτέθηκαν σε αναλόγια τα μεγάλου σχήματος κατάστιχα:

- Ιδιοκτησίες πλοίων: 1.4.1905 – 10.4.1906.
- Πρακτικά Δημογεροντικού – Δημοτικού Συμβουλίου: 26.2.1888 – 5.12.1898.
- Συμφωνητικά – Συμβόλαια: 1869-1875.
- Εκλογές δημογερόντων και ιατρών: 1896-1908 και το έντυπο: Cornelii Schrevelii, *Lexicon Manuale Græco-Latinum et Latino-Græcum...*, Πατάβιον 1715.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Οι φωτογραφίες του Δημοτικού Αρχείου Σύμης

Μαριάννα Καραάλη

Στο πλαίσιο των εργασιών καταγραφής και ταξινόμησης του Δημοτικού Αρχείου Σύμης βρέθηκαν περί τις 570 φωτογραφίες Συμαίων και άλλων φωτογράφων, οι οποίες καλύπτουν χρονικά το διάστημα 1947-1969. Πρόκειται για οπτικά τεκμήρια μερικών εκ των δραστηριοτήτων του δήμου την παραπάνω περίοδο και αποτελούν παράρτημα, επεξηγήσεις ή συνοδευτικά υπηρεσιακών εγγράφων. Εντούτοις, ακριβώς αυτή η άμεση, πολλές φορές, σύνδεση του οπτικού υλικού με τα υπηρεσιακά έγγραφα¹ παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς η κριτική και συνδυαστική «ανάγνωση» των δύο (εικόνας-κειμένου) συμβάλλει σε μια περισσότερο δημιουργική και ολοκληρωμένη παρουσίαση του παρελθόντος, ώστε είναι συχνά δυνατό να αντληθούν πληροφορίες εξαιρετικά σημαντικές για την πληρέστερη κατανόηση του κοινωνικού ιστού και την ερμηνεία των γεγονότων.²

Στην προσπάθεια οι εν λόγω φωτογραφίες να καταστούν προσιτές και εύχρηστες στους ερευνητές, κρίθηκε απαραίτητη η πλήρης –ανά φωτογραφία– καταγραφή και κατηγοριοποίησή τους. Θεματικά το υλικό εκτείνεται στις ευρύτερες ενότητες: Δημόσια Έργα, Δημόσιος Βίος, Ιστορικά Γεγονότα, Τοπιογραφία και Οικονομικές Δραστηριότητες· εικονίζονται γεγονότα σχετικά με τις βιοτεχνικές, αγροτικές, κτηνοτροφικές κ.ά. εργασίες της περιόδου στο νησί. Πέραν της θεματικής κατάταξης, μια άλλη σημαντική εργασία στην επεξεργασία του φωτογραφικού υλικού αφορά την ταύτιση των φωτογραφιών με τους δημιουργούς τους και, ως εκ τούτου, την προσπάθεια καταγραφής των φωτογράφων, ντόπιων και

1. Στο πίσω μέρος των φωτογραφιών αυτών συχνά αναγράφεται η ημερομηνία στην οποία το απεικονιζόμενο συμβάν έλαβε χώρα, καθώς και ο χρόνος ανάρτησης και παραμονής στον πίνακα ανακοινώσεων του δήμου. Η πράξη αυτή ήταν υποχρεωτική για τη δημοτική αρχή.

2. Ένα παράδειγμα από το υλικό που βρέθηκε στο Δημοτικό αρχείο, για την παραπληρωματική σχέση εικόνας-κειμένου, αποτελούν οι φωτογραφίες από το χτίσιμο της δεξαμενής αφαλάτωσης στην Άνω πόλη το 1966, στο οποίο, όπως προκύπτει από τις φωτογραφίες, συμμετείχε ολόκληρη η κοινότητα. Ακόμα και μικρά παιδιά, κορίτσια και αγόρια, εικονίζονται να μεταφέρουν μεγάλους ξύλινους δοκούς σε μια προσπάθεια να βοηθήσουν, γεγονός που υπογραμμίζει τη σημασία του έργου για την τοπική κοινωνία· βλ. εικ. 1-2.

ξένων, που πέρασαν και εργαστήκαν στο νησί. Ένας εξ αυτών, ο Παναγιώτης Ι. Σακελλαρίδης (1907-1990), σε άρθρο του στο περιοδικό *Η Σύμη*,³ το οποίο δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατό του, ονοματίζει μερικούς από εκείνους που ασχολήθηκαν με τη φωτογραφία στο νησί.⁴

Σύμφωνα με τις διαθέσιμες πληροφορίες, η φωτογραφική δραστηριότητα στη Σύμη ξεκινά περί τα τέλη του 19ου αιώνα (1880) από δύο ντόπιους⁵ φωτογράφους, τον Μιχαήλ Καντούνια (; - 1920) και τον Γιαννεσκή,⁶ οι οποίοι όμως αργότερα θα εγκαταλείψουν το νησί.⁷ Δεν είναι επιβεβαιωμένο αν πράγματι στη Σύμη δεν λειτουργούσε σταθερό φωτογραφείο στις αρχές του 20ού αιώνα.⁸ Παρά ταύτα, δύο παρατηρήσεις μπορούν να εξαχθούν με σχετική ασφάλεια, αφενός ότι η φωτογραφική δραστηριότητα στο νησί εδραιώθηκε σχετικά τη δεκαετία του 1920 και αφετέρου ότι η προσωπικότητα του Φιλήρατου Κ. Πάχου υπήρξε καθοριστική για την ανάπτυξη και τη διάδοσή της.⁹ Γενικότερα, το 1924

3. Παναγιώτης Ι. Σακελλαρίδης, «Η ιστορία της φωτογραφικής τέχνης στη Σύμη και τα Δωδεκάνησα», *Η Σύμη*, τχ. 9 (Ιαν.-Μάρτ. 1993) 200-201. Το άρθρο αποτελεί έως σήμερα τη βασικότερη πηγή πληροφοριών για την ιστορία της συμμακής φωτογραφίας. Ευχαριστώ τον κ. Χρήστο Λούκο, ο οποίος μου υπέδειξε το παρόν δημοσίευμα. Πρβλ. Αλκης Ξανθάκης, *Λεξικό Ελλήνων φωτογράφων 1839-1960. Έλληνες φωτογράφοι και ξένοι φωτογράφοι στην Ελλάδα*, Ε.Λ.Ι.Α, Αθήνα 2006, διαθέσιμο διαδικτυακά στο <http://directoryofphotographers.elia.org.gr/>.

4. Βλ. αναλυτικό κατάλογο φωτογράφων στον πίνακα 1, στο τέλος του κειμένου.

5. Η καταγωγή των εν λόγω φωτογράφων δεν διευκρινίζεται από τον Σακελλαρίδη. Αποτελεί προφορική μαρτυρία που μου έδωσαν κάτοικοι του νησιού, γι' αυτό την παραθέτω με κάθε επιφύλαξη.

6. Σακελλαρίδης, «Η ιστορία της φωτογραφικής τέχνης», *ό.π.*, σ. 200.

7. Ο Σακελλαρίδης αποδίδει το γεγονός στην οικονομική δυσπραγία της περιόδου. Μολοντί στα τέλη του 19ου αιώνα η φωτογραφία, κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα, ήταν πράγματι περισσότερο προσιτή στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, δεδομένου ότι την περίοδο εκείνη το κυριότερο έσοδο των επαγγελματιών φωτογράφων προερχόταν από τις προσωπογραφίες, δεν έπαυε εντούτοις να αποτελεί περιττή πολυτέλεια για όλους εκείνους που μετά βίας κατόρθωναν να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα προς το ζην.

8. Οι πληροφορίες (όλες ανεπιβεβαίωτες) δίστανται στο σημείο αυτό. Ο Σακελλαρίδης υπονοεί ότι δεν υπήρχε φωτογραφείο στο νησί πριν από το 1910, ο Ξανθάκης στο *Λεξικό* του οριοθετεί τη δράση του Καντούνια μέχρι το 1915, ενώ για τον Γιαννεσκή σημειώνει ότι έφυγε για την Αθήνα στα 1920. Ταυτόχρονα, για τις απαρχές της δράσης του Φιλήρατου Κ. Πάχου, προκύπτουν τρεις διαδοχικές χρονολογίες: 1914 (Σακελλαρίδης), 1922 (Ξανθάκης) και 1908 (Δημήτρης Σ. Κυπριώτης): πρβλ. http://symihistory.blogspot.com/2009/09/blog-post_6970.html.

9. Ο Φιλήρατος Κ. Πάχος υπήρξε αυτοδίδακτος ερασιτέχνης. Έμαθε την τεχνική της φωτογραφίας από μια σειρά τεχνικών βιβλίων και περιοδικών που εξέδιδε την εποχή εκείνη ένας Ιταλός χημικός, εφευρέτης και φωτογράφος, ονόματι Rodolfo Namias. Ο Σακελλαρίδης σημειώνει ότι ο Πάχος είχε γίνει συνδρομητής του μηνιαίου περιοδικού *Progresso Fotografico* από το 1922, καθώς και ότι αργότερα αγόρασε και άλλα εγχειρίδια του Namias, συγγραφέα, μεταξύ άλλων, δύο σημαντικών φωτογραφικών βιβλίων της εποχής, του *Manuale pratico e ricettario di fotografia*, Μιλάνο 1902

στη Σύμη καταγράφονται τέσσερα φωτογραφεία, των Φιλήρατου Πάχου, Νικολάου Κυραμαριού, Αλέξανδρου Γιαλλουράκη και Μιχαήλ Αγγέλου, καθώς και συνολικά έξι φωτογράφοι,¹⁰ γεγονός που ενδεχομένως υποδηλώνει μια οικονομική ευημερία για την τοπική κοινωνία, η οποία όμως δεν θα έχει διάρκεια, καθώς μετά το 1930 μαρτυρείται μια περίπου καθολική μετακίνηση των φωτογράφων του νησιού προς άλλες πόλεις των Δωδεκανήσων και κυρίως προς τη Ρόδο.¹¹

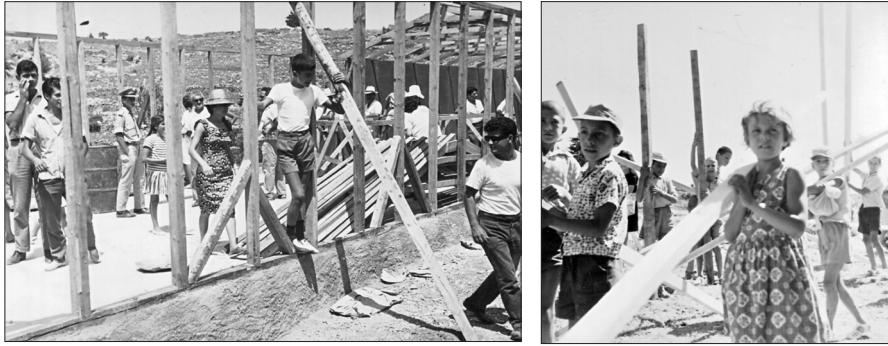
Μετά το 1948 η φωτογραφική δραστηριότητα στη Σύμη σταδιακά αποκαθίσταται. Πέραν του φωτογραφείου Πάχου, υπό τη διεύθυνση πλέον των δύο γιων του, Αντωνίου και Κωνσταντίνου,¹² την εικοσαετία 1950-1970 στο νησί εργάζονται επίσης οι φωτογράφοι Σωτήριος Αλεξόπουλος, Γεώργιος Αντωνόγλου, Στυλιανός Μοντιάδης με την επωνυμία «Φώτο Έλλη» και Κωνσταντίνος Μ. Αλεξόπουλος με την επωνυμία «Φώτο Σταρ». Αυτοί οι φωτογράφοι, μάλιστα, για τους οποίους σήμερα ελάχιστες πληροφορίες είναι διαθέσιμες, συνεργάστηκαν επαγγελματικά –όπως άλλωστε αποδεικνύει το φωτογραφικό υλικό– με τον Δήμο Σύμης συμβάλλοντας στη δημιουργία μιας οπτικής ιστορικής μνήμης για τον τόπο τους.

και της *Enciclopedia Fotografica*, Milano 1926· βλ. www.anolenuvolette.it/root/culture/cronologiadellastampa.txt. Επίσης, οι περισσότεροι Συμαίοι φωτογράφοι από το 1920 και μετά υπήρξαν βοηθοί και μαθητευόμενοι του.

10. Την ίδια περίοδο στο φωτογραφείο του Φ. Κ. Πάχου εργάζονταν ως βοηθοί οι Βασίλης Κοζάς και Παναγιώτης Σακελλαρίδης· βλ. Σακελλαρίδης, «Η ιστορία της φωτογραφικής τέχνης», *ό.π.*, σ. 201.

11. Παναγιώτης Σακελλαρίδης (1930 στη Ρόδο), Αλέξανδρος Γιαλλουράκης (1931 στη Ρόδο), Βασίλης Κοζάς (1930 στην Κάλυμνο), Νικόλαος Κυραμαριός (1930 στη Ρόδο).

12. Ο Αντώνιος Φ. Πάχος, μάλιστα, διατηρούσε φωτογραφείο από το 1947 έως το 1985 και στη Ρόδο με την επωνυμία «Φώτο Ραντάρ».

Εικ. 1, 2: (ανώνυμος). Από το χτίσιμο της δεξαμενής αφαλάτωσης, Σύμη, 1966, Δημοτικό Αρχείο Σύμης.

Πίνακας 1
Οι φωτογράφοι της Σύμης από το 1880 έως το 1967

Αρ. Επώνυμο	Όνομα	Τόπος δράσης	Περίοδος δράσης
1	Κανούνιας	Μιχαήλ	Σύμη-Αίγυπτος
2	Γιαννεσκής	–	Σύμη-Αθήνα
3	Άγγελος	Ο.	Σύμη
4	Πάχος	Φιλήρατος Κ.	Σύμη
5	Κυραμαριός	Καλ.	Σύμη
6	Σακελλαρίδης	Παναγιώτης Ι.	Σύμη-Ρόδος
7	Κοζάς	Βασίλειος	Σύμη-Κάλυμνος-Ρόδος
8	Κυραμαριός	Νικόλαος	Σύμη-Ρόδος
10	Γιαλλουράκης	Αλέξανδρος	Σύμη-Ρόδος
11	Άγγελος	Μιχαήλ	Σύμη
12	Πάχος	Κωνσταντίνος Φ.	Σύμη
13	Πάχος	Αντώνιος Φ.	Ρόδος-Σύμη
14	Μοντιάδης	Στυλιανός	Σύμη
15	Αλεξόπουλος	Σωτήριος	Σύμη
16	Αντωνόγλου	Γεώργιος	Σύμη
17	Αλεξόπουλος	Κωνσταντίνος Μ.	Σύμη

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

Στοιχεία για την ιατροφαρμακευτική υποδομή της Σύμης κατά τον 19ο αιώνα

Δημήτρης Κυπριωτάκης

Ένας μικρός όγκος εγγράφων, διασκορπισμένος στους διάφορους φακέλους του πλούσιου Δημοτικού Αρχείου Σύμης, αποτελεί το βασικό υλικό στην προσπάθεια να σκιαγραφηθεί, έστω και αποσπασματικά, ο τρόπος με τον οποίο οι κάτοικοι του νησιού αντιλαμβάνονταν και διαχειρίζονταν, ήδη από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, ζητήματα που αφορούσαν τόσο την προσωπική όσο και τη δημόσια υγιεινή. Κατά τον αιώνα αυτό, ένα πλήθος από μικρές και μεγάλες καινοτόμες αλλαγές συνέβαλαν στη γενικότερη βελτίωση της υγιεινής. Ωστόσο, σε κοινωνίες που βρίσκονταν μακριά από τα μεγάλα αστικά κέντρα, πρωτοβουλίες όπως αυτές που περιγράφονται στα έγγραφα του αρχείου, αποτελούν μάλλον την εξαίρεση παρά τον κανόνα. Οι πρωτοβουλίες αυτές μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι στη Σύμη από νωρίς υπήρχε μια κοινωνία δραστήρια και ικανή για τέτοιου είδους πρωτοβουλίες, αλλά κυρίως υπήρχε ο αναγκαίος πλούτος για τη χρηματοδότησή τους.

Έτσι, βλέπουμε ότι οι κάτοικοι σπεύδουν να εξασφαλίσουν τη μόνιμη παρουσία τουλάχιστον ενός γιατρού στο νησί, εξασφαλίζοντας την αμοιβή του μέσω της φορολόγησης του εμπορίου¹ ή από διάφορες άλλες εισφορές.² Στο συμβόλαιο που συνάπτουν τον Μάρτιο του 1837 οι κάτοικοι της Σύμης με τον συμπατριώτη τους γιατρό Κωνσταντίνο Κλαδάκη, αυτός αναλαμβάνει, έναντι 4.500 γροσιών τον χρόνο, να επισκέπτεται και να προφέρει «τ' αναγκαία ιατρικά» στους κατοίκους της πόλης «παρά των οποίων να λαμβάνη πληρωμή των αυτών ιατρικών»,³ ενώ το 1862 η κοινότητα Σύμης ορίζει πληρεξούσιο «προς ζήτησιν ειδημόνων ιατρού

1. Επιστολή του Πασά των Νήσων σχετικά με τις νέες εμπορικές σχέσεις με τις δυτικές δυνάμεις 10.9.1839 (Αρχείο Δημογεροντίας – Δήμου Σύμης / Έγγραφα / 1839). Στο αρχείο αυτό αφορούν και όλες οι παραπομπές που ακολουθούν.

2. Επιστολή του ηγουμένου της μονής Πανορμίτη Μακαρίου, ο οποίος δηλώνει στους δημάρχους Σύμης ότι η μονή αδυνατεί να καταβάλει την ετήσια εισφορά της για την πληρωμή των ιατρών και των δασκάλων της κοινότητας, 1.10.1865 (Έγγραφα μονής Πανορμίτου / 1861-1933).

3. Συμφωνητικό μεταξύ της κοινότητας Σύμης και του ιατρού Κωνσταντίνου Κλαδάκη, 1.3.1837 (Έγγραφα / 1837).

τε και διδασκάλου».⁴ Οι πρωτοβουλίες αυτές δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της ανησυχίας για τα καθημερινά ή ατομικά προβλήματα υγείας των κατοίκων. Από έγγραφα της οθωμανικής διοίκησης αλλά και από μεταγενέστερες ιατρικές εκθέσεις μαθαίνουμε την εμφάνιση επιδημιών στην περιοχή. Σε έγγραφο του 1889 οι δημοτικοί γιατροί αναφερόμενοι στην επιδημία οστρακιάς σημειώνουν ότι «προσέβαλε πλέον των εκατόν πενήντα παιδίων, εξ ων και περί τα τριάκοντα απέθανον», εκφράζοντας, ωστόσο, την ικανοποίησή τους, καθώς «η θνησιμότητα υπήρξε σχετικώς μικρά».⁵ Μισό αιώνα νωρίτερα, η δημογεροντία, ακολουθώντας την προσταγή του Οθωμανού διοικητή⁶ και τις υποδείξεις της υγειονομικής επιτροπής,⁷ λαμβάνει μέτρα προκειμένου να αποτρέψει τη διάδοση στο νησί της «ανατολικής πανώλης». Στο ίδιο πλαίσιο, επιστολή προερχόμενη από τον Αρχάγγελο της Ρόδου βεβαιώνει ότι το μόλυσμα δεν είχε κάνει την εμφάνισή του στην περιοχή και προτρέπει τους δημογέροντες της Σύμης να «μην λάβουν καμμίαν υποψίαν περί της πανώλης» για τα προερχόμενα από εκεί πλοία.⁸

Ωστόσο, η γενικότερη ανάπτυξη των υγειονομικών υποδομών της Σύμης προσδιορίζεται μέσα από τις πηγές ως μια αργή διαδικασία. Το 1845 οι κάτοικοι του νησιού αιτούνται από τις οθωμανικές αρχές την ανέγερση κτηρίου υγειονομικών υπηρεσιών,⁹ ενώ τα επόμενα χρόνια σπεύδουν να προσφέρουν τις συνδρομές τους στο Γραικικό Νοσοκομείο της Σμύρνης¹⁰ και της Ρόδου.¹¹ Αρκετά χρόνια αργότερα επιβάλλεται με εντολή του υγειονόμου Σύμης η έκδοση βεβαίωσης θανάτου από τον γιατρό του νησιού ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ταφή των νεκρών.¹² Παράλληλα, μαθαίνουμε ότι την ίδια περίοδο οι κάτοικοι του νησιού υιοθετούν ανθυ-

4. Απόφαση της Γενικής Συνέλευσης της Κοινότητας Σύμης, 18.7.1862 (Έγγραφο / 1862).

5. «Ιατρική έκθεσις περί της εν Σύμη επιδημίας της νόσου οστρακιάς», 12.6.1889 (Έγγραφο / 1889.Γ).

6. Επιστολή του Οθωμανού διοικητή Ρόδου Χαφίς Αχμέτ πασά προς τους δημογέροντες Σύμης σχετικά με τη λήψη μέτρων λόγω κινδύνου επιδημίας «ανατολικής πανώλης», 22.12.1837 (Έγγραφο / 1837).

7. Εγκύκλιος υγειονομικής επιτροπής για την πρόληψη πανώλης, 15 και 27.2.1838 (Έγγραφο / 1838).

8. Επιστολή κατοίκου του Αρχαγγέλου Ρόδου σχετικά με τη μη εμφάνιση κρούσματος πανώλης στην περιοχή, 25.6.1837 (Έγγραφο / 1837).

9. Αίτηση των κατοίκων της Σύμης προς την οθωμανική αρχή για ανέγερση κτηρίου υγειονομικών υπηρεσιών, Ιούνιος 1845 (Έγγραφο / 1845).

10. Γραικικό Νοσοκομείο Σμύρνης: έκκληση ασθενών για βοήθεια, έντυπο, 1.2.1907 (Έγγραφο / 1907).

11. Κατάλογος συνδρομών στο νεοοικοδομηθέν νοσοκομείο Ρόδου, 1.5.1868 (Έγγραφο / 1868).

12. Επιστολή του υγειονόμου Σύμης σχετικά με την έκδοση βεβαιώσεων θανάτου, 26.10.1858 (Έγγραφο / 1858.Β).

γεινές συμπεριφορές, όπως η σφαγή και η πώληση κρέατος σε χώρους ακατάλληλους, πράξη την οποία σπεύδει να καταγγείλει ο κοινοτικός φαρμακοποιός Α. Ιωαννίδης.¹³

Η παροχή των φαρμάκων, που αρχικά αποτελούσε υποχρέωση του κοινοτικού γιατρού, καλύπτεται στα μέσα του αιώνα από το κοινοτικό φαρμακείο. Στο αρχείο εντοπίζονται έγγραφα σχετικά με την υποδομή του φαρμακείου¹⁴ και παραγγελίες φαρμάκων από εταιρίες του Παρισιού και της Γένοβας,¹⁵ που αποτελούν άλλο ένα δείγμα την ένταξης του νησιού στα εμπορικά δίκτυα της εποχής.

Όλες αυτές οι προσπάθειες για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής αποτελούν δείγματα μιας κοινωνίας που, αντίθετα με τις συνηθισμένες, στερεότυπες αντιλήψεις για τις «ανατολικές» κοινωνίες, ήταν σε θέση να αντιληφθεί τις δυνατότητες της εποχής της και να τις αξιοποιήσει με τα μέσα που διέθετε, αλλά κυρίως τονίζει το γεγονός ότι η κοινότητα του νησιού ήταν σε θέση να λειτουργήσει προς το γενικότερο όφελος και ταυτόχρονα να αποδεχθεί την καινοτομία και το διαφορετικό.

13. Καταγγελία του κοινοτικού φαρμακοποιού Α. Ιωαννίδη, 3 και 15.6.1870 (Εγγραφα / 1870.Β).

14. Κατάλογος φαρμάκων και αντικειμένων του φαρμακείου Σύμης, 2.10.1866 (Εγγραφα / 1866.Γ).

15. Κατάλογος παραγγελίας του φαρμακείου Σύμης από φαρμακευτικό κατάστημα της Γένοβας, 29.12.1866 (Εγγραφα / 1866.Γ), και του Παρισιού, 12.3.1888 (Εγγραφα / 1888).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4

«Στιγμιότυπα» από την ενσωμάτωση της Σύμης
στο ελληνικό κράτος

Κώστας Φραδέλλος

Στις λίγες αράδες που ακολουθούν, θα επιχειρηθεί να αξιοποιηθούν μερικά έγγραφα που προέρχονται από το αρχείο του Δήμου Σύμης, με στόχο να εξαχθούν μερικά συμπεράσματα για το νησί στα μέσα του προηγούμενου αιώνα, και συγκεκριμένα στις δεκαετίες του '40 και του '50. Φυσικά δεν τίθεται θέμα συγκρότησης μιας ολοκληρωμένης εικόνας και ούτε είναι αυτός ο σκοπός μας. Στόχος μας είναι περισσότερο η ανάδειξη της σημασίας των πρωτογενών πηγών (τα αρχεία και δη τα ταξινομημένα αποτελούν τον κατεξοχήν θησαυρό μας) στην προαγωγή της ιστορικής έρευνας. Ας προχωρήσουμε, λοιπόν, στην ιστορία εν τω γίγνεσθαι.

Τα μέσα του 20ού αιώνα αποδείχθηκαν για τους κατοίκους της Σύμης, όπως και για τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα, μια περίοδος δύσκολη και με πολλές ιδιαιτερότητες. Στη δεκαετία του '40 έμελλε να γνωρίσουν τις διαδοχικές αλλαγές επικυρίαρχων. Αρχικά υπό ιταλική διοίκηση (από τα 1912), η οποία λήγει απότομα με τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του 1943. Τη θέση των Ιταλών παίρνουν για λίγο τα συμμαχικά στρατεύματα (τα αγγλικά κατά κύριο λόγο), τα οποία καταλαμβάνουν το νησί. Ακολουθεί η αιματηρή εγκατάσταση των γερμανικών στρατευμάτων στα μέσα Οκτωβρίου και η σκληρή κατοχή που επιβάλλουν για πάνω από ενάμιση χρόνο. Τη συνθηκολόγηση της Γερμανίας, αυτή τη φορά, ακολουθεί η εκ νέου κατάληψη της Σύμης και ολόκληρης της Δωδεκανήσου από βρετανικά στρατεύματα (με τη συμμετοχή και του ελληνικού Ιερού Λόχου), στις 8 Μαΐου 1945. Η περίοδος αυτή, της συμμαχικής στρατιωτικής διοίκησης, θα αποτελέσει και τον προθάλαμο για τη σταδιακή ενσωμάτωση των νησιών στην Ελλάδα. Μια ενσωμάτωση η οποία ξεκινά στις 7 Μαρτίου του 1947 με την εγκατάσταση των ελληνικών στρατιωτικών αρχών, για να ολοκληρωθεί στις 8 Μαΐου του επόμενου χρόνου με την πλήρη ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κράτος.

Όλη αυτή η ταραγμένη περίοδος αναδύεται ανάγλυφα μέσα από τα έγγραφα του αρχείου του Δήμου Σύμης, καταδεικνύοντας τις προσπάθειες των τοπικών αρχών να ακολουθήσουν τα γεγονότα και να προσαρμοστούν στις νέες, κάθε φορά, απαιτήσεις. Έτσι, ο δήμος δεν θα παραλείψει να γιορτάσει την πρώτη επέτειο (8 Μαΐου 1946) της κατάληψης

της Δωδεκανήσου από τα συμμαχικά στρατεύματα, εκδίδοντας, μάλιστα, δίγλωσσο (ελληνικό-αγγλικό) προσκλητήριο για τις εορταστικές εκδηλώσεις.¹ Τον επόμενο χρόνο, υπό ελληνική στρατιωτική διοίκηση πια, θα έχει την ευκαιρία να προβεί σε νέες επίσημες εκδηλώσεις, αν και όχι εορταστικές αυτή τη φορά, με αφορμή τον θάνατο του Γεωργίου Β΄. Έτσι, το σχετικό έγγραφο (με το λογότυπο του δήμου πάνω δεξιά, επίσης δίγλωσσο) καλεί τα προεδρεία των συλλόγων και συνεταιρισμών του νησιού να λάβουν μέρος στην επιμνημόσυνη δέηση «[...] υπέρ αναπαύσεως της ψυχής της Αυτού Μεγαλειότητος [...]».² Τέλος, στα 1949, ο δήμος συζητά την κατασκευή ενός ηρώου για να τιμήσει τη μνήμη των πεσόντων Συμιαίων στη διάρκεια των ταραγμένων χρόνων της ξενικής κατοχής.³ Μια κίνηση η οποία φέρνει στο νησί με τον πιο καθαρό τρόπο την εθνική ρητορική του νέου κράτους, στο οποίο πια ανήκει, την ίδια στιγμή που το νησί εντάσσεται στην εθνική ρητορική μέσα από την ανάδειξη των τοπικών ηρώων και την τοποθέτησή τους στο εθνικό πάνθεον.

Τα έγγραφα, ωστόσο, δεν δείχνουν μόνο τους τρόπους με τους οποίους δέχθηκε ο δήμος τις πολιτικές μεταβολές της δεκαετίας του '40, αλλά φανερώνουν πτυχές του τρόπου με τον οποίο η ηγεσία του ελληνικού κράτους προσπάθησε να ενσωματώσει τα νέα εδάφη. Τι βρήκε σε αυτά και πώς προσπάθησε να κάνει λειτουργική τη σχέση τους με τον νέο εθνικό κορμό; Αυτά που βρήκε δεν ήταν καθόλου ενθαρρυντικά. Η κοινωνία της Σύμης, όπως λίγο-πολύ και ολόκληρης της Δωδεκανήσου, βγήκε καθημαγμένη από την περιπέτεια του πολέμου. Μια κοινωνία η οποία αντιμετώπιζε έτσι κι αλλιώς από δεκαετίες τη συρρίκνωση των οικονομικών δραστηριοτήτων που επέτρεψαν τη θεαματική οικονομική άνθηση του 19ου αιώνα. Στην αυγή της μεταπολεμικής εποχής, κουβαλώντας τα τραύματα του πολέμου (εκτεταμένες ζημιές λόγω του βομβαρδισμού του Οκτώβρη του 1943 αλλά και των αυθαιρεσιών των κατοχικών αρχών⁴) και μέσα σε μια προϊούσα οικονομική κρίση (που χτυπά μεν ολόκληρη τη χώρα αλλά στο απομονωμένο και δίχως οικονομική ενδοχώρα νησί παίρνει οξύτερη μορφή), η κοινωνία της Σύμης παρουσιάζει εικόνα εξαθλίωσης. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο που η ανεργία και η γενικότερη ανέχεια είναι πανταχού παρούσες στην επίσημη αλληλογραφία των νέων κρατικών υπηρεσιών που εγκαθίστανται στη Σύμη.

1. Αρχείο Δήμου Σύμης, φάκ. 81.

2. Πρόσκληση της δημαρχίας σε φορείς του νησιού με αφορμή την επιμνημόσυνη δέηση για τον Γεώργιο το Β΄. Αρχείο Δήμου Σύμης, φάκ. 81.

3. Απάντηση του καλλιτέχνη Κώστα Βαλσάμη στον δήμαρχο Σύμης σχετικά με την ανέγερση ηρώου: Αρχείο Δήμου Σύμης / Αταξινόμητα 1945-1970.

4. Δύο τουλάχιστον φάκελοι, οι οποίοι περιέχουν αιτήσεις πολεμικών αποζημιώσεων από την Ιταλία και τη Γερμανία και περιγράφουν τις καταστροφές που υπέστη το νησί και οι κάτοικοί του στη διάρκεια του πολέμου. Αρχείο Δήμου Σύμης, φάκ. 84 και 86.

Έτσι, ήδη από τις αρχές του 1951, η Υποδιεύθυνση Χωροφυλακής Σύμης εφιστά την προσοχή στον δήμο σχετικά με τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει στη δημόσια ασφάλεια η οικτρή οικονομική κατάσταση που επικρατεί στο νησί (την οποία περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα).⁵ Μια κατάσταση η οποία προβάλλει έντονα μέσα από την αλληλογραφία του δήμου με το Κέντρο Κοινωνικής Προνοίας Δωδεκανήσου, στη Ρόδο, σχετικά με το ζήτημα της ενίσχυσης των άπορων ανηλίκων του νησιού. Η (ηθελημένη ή μη) ασυνεννοησία μεταξύ των δύο φορέων συντέλεσε στην κατάρτιση ενός γενικού καταλόγου άπορων του νησιού, ο αριθμός των οποίων ανερχόταν σε αρκετές εκατοντάδες.⁶ Ως επιστέγασμα όλων των παραπάνω έρχονται οι έντονες εκκλήσεις της Νομαρχίας Δωδεκανήσου, στα 1958, προς τον ίδιο τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης, ώστε να ενταχθεί η Σύμη στις παραμεθόριες περιοχές και να ευνοηθεί από το πρόγραμμα «επανεποικισμού» με το οποίο το κεντρικό κράτος υπολόγιζε να αναχαιτίσει την ερήμωση των πιο απομακρυσμένων επαρχιακών περιοχών μέσω της υλοποίησης δημόσιων έργων. Οι εκκλήσεις έχουν χαρακτήρα εξαιρετικά επείγοντα και η κατάσταση για μία ακόμα φορά περιγράφεται ως κρίσιμη.⁷

Τα λιγοστά έγγραφα, στα οποία αναφερθήκαμε, αρκούν, όπως έγινε νομίζω εμφανές, για να καθρεφτίσουν, φευγαλέα έστω, τις πραγματικότητες που βίωναν οι άνθρωποι της Σύμης των μέσων του αιώνα, εν μέσω διαδοχικών επικυριαρχιών, της εκπλήρωσης, στη συνέχεια, του πόθου της ένωσης με την Ελλάδα, αλλά και της φτώχειας, της ανεργίας και της ερήμωσης. Για τη μελέτη αυτών των συνθηκών παρέχει μεγάλη βοήθεια ο όγκος του υλικού που βρίσκεται στις προθήκες της «Αίγλης» και στις ντουλάπες του δήμου, για την ιστορία του τόπου και όχι μόνο. Δεν πρέπει, εξάλλου, να ξεχνάμε πως τα έγγραφα αυτά αποτελούν τον καλύτερο τρόπο για να γνωρίσουμε το πρόσφατο παρελθόν, μέχρι τουλάχιστον κάποιος να εφεύρει τη μηχανή του χρόνου...

5. Έγγραφο της Χωροφυλακής προς τον Δήμο Σύμης σχετικά με την οικονομική κατάσταση των κατοίκων του νησιού· Αρχείο Δήμου Σύμης / Αταξινόμητα 1945-1970.

6. Αλληλογραφία Δήμου Σύμης με Κέντρο Κοινωνικής Προνοίας Δωδεκανήσου και άλλους φορείς για το θέμα των άπορων, 1950-1958· Αρχείο Δήμου Σύμης, φάκ. 35.

7. Βλ. τα σχετικά έγγραφα στο Αρχείο Δήμου Σύμης, φάκ. 60: «Υπαγωγή Νήσου Σύμης εις πρόγραμμα Παραμεθορίων περιοχών», 1958-1966.